

Azərbaycan şifahi şeir ənənəsində bədihə

Azərbaycan şifahi və yazılı ənənəsindəki deyişmə tipli şeir formalarının kökü əski türk şeir yarışlarından qaynaqlanır. M. Kaşqarlının “Divani-lügət-it-türk” kitabında belə şeir yarışının mənasındakı sözün “iziş” olduğu göstərilmişdir. Həmin qaynaqda bir adamın başqa biri ilə şeirləşməsi mənasında “izişdi” deyildiyi qeyd olunmuşdur. Qədim türk şeir ənənəsində “aytıs// aytış” şeirləşmə formaları işlənmişdir ki, bunlar tədricən “aytışma” (deyişmə) kimi ənənədə davam etmişdir. Bir çox türk xalqlarının ənənəsində “aytıs” şeir şəkli kimi də işlənmişdir. İndi Türkiyədə “deyişmə” mənasında “atışma” işlənir ki, bu da həmin “aytışma” ilə bağlıdır və onun şifahi ənənədəki dəyişik şəklidir.

Azərbaycan aşığı ənənəsində deyişmə şəkli xüsusi bir yer tutmaqdadır.

Aşığı sənəti yaranmamışdan öncə də deyişmə formasında olan şeirlərə rast gələ bilərik. Mahmud Kaşqarlının “Divanü-lügət-it-türk” əsərində “qışla yazın deyişməsi”nə həsr olunmuş dörd misralı şeir formaları verilmişdir. Üslubundan və deyim tərzindən daha çox xalq şeirini xatırladan bu nümunələrdə hər iki tərəf (yaz və qış) özünü tərifləyir və qarşı tərəfi pisləyir. Bundan sonra istər qədim türk ədəbiyyatında və ya orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında deyişmə şəkillərinə rast gəlirik. Məhəmməd Füzulinin “Söhbətül əsmar” (Meyvələrin söhbəti) əsərində də meyvələr arasında deyişmə təqdim olunmuşdur.

Aşığı deyişmələrinə gəlincə isə bunun kökləri təkkələrdə və sufi ocaqlarda keçirilən ayin və mərasimlərlə əlaqəlidir. Qeyd etdik ki, Türkiyə türkcəsində buna “atışma” deyilir. Folklor araşdırmalarında (1;2;3;4;5;7;8;9;10;11;12;13;14;15;16;17 və b.) bu hadisəyə belə klassik tərif verilmişdir: “Aşıqlar arasında yarış, müasbiqə şəkilində keçirilən şeirləşməyə deyişmə deyilir. Deyişmənin xüsusi forması və qafiyəsi yoxdur. Adından da görüldüyü kimi deyişmədə əsasən iki aşığı bir mövzuda qarşılıqlı şeir söyləyir. Deyişmədə əsas məqsəd sənətkarlığı, bilik və bacarığı isbat etməkdir. Öz bilik və bacarığını isbat etmək üçün aşığılar söz meydanına getmiş, qarşılıqlı şeir söyləmişlər.

Azərbaycan aşıq ədəbiyyatında daha yaygın olan deyişmənin bir neçə mərhələsi var. Birinci mərhələ “dəvət”, ikinci mərhələ “hərbə-zorba”, üçüncü mərhələ aşıqların bacarığını nümayiş etdirən “ayaq vermək” mərhələsidir. Dördüncü mərhələ “qıfılənd” adlanır(1,42).

Prof. Umay Günaya görə Şərqi Anadoluda yaşayan aşıq qarşılaşmaları aşağıdakı mərhələlərdə olur: Xoşlama, xatırlama, təkəllüm. Təkəllüm isə 8 qrupa ayrılır: ayaq açma, öyüdləmə, bağlama, müəmma, sicilləmə, yalanlama, daşlama və ya takılma, tükətmə, uğurlama və s. (2, 46-60).

Türk aşıq ədəbiyyatında deyişmənin başqa bir növü də atışmadır. Atışma aşıqlar arasında keçirilən şeir söyləmə yarışlarında birinin oxuduğu dördlüyə və ya beytə, başqa bir aşığın eyni vəzn və ayaqla cavab verməsi deməkdir. Aşıqlıq ənənəsində ən çox hünər istəyən, böyük ustalığı tələb edən bölüm olmaqla, aşığın saz və söz meydanına cəsərlə atılmasıdır (1,44).

Aşıq yaradıcılığında Xəstə Qasımla Ləzgi Əhmədin deyişməsi, Aşıq Yığvalla Aşıq Alının deyişməsi, Aşıq Ələsgərlə Şair Vəlinin, Aşıq Ələsgərlə Hüseyn Bozalqanlıının və s. sənətkarların məşhur qarşılaşmaları var. Aşıq Valehlə Zərnigar xanımın deyişmələri də həmin ənənənin klassik nümunəsidir. Bu forma XVIII əsr yazılı ədəbiyyatda Vaqiflə Vidadinin şeirləşməsində özünün ən yüksək formasını yaşayır və demək olar yazılı ədəbiyyata əsaslı gəlişi başlayır. El şairlərinin XIX əsrin əvvəllərində, eləcə də sonrakı dövrdə bu formaya müraciəti daha zox görünür. Qeyd edək ki, «qarşı-qarşıya dayanıb şerləşməyə bənzər şer şəkilləri olmuşdur. Sanki ustad sənətkarlar onları narahat edən fikir və hissləri ifadə etmək üçün belə bir vasitəyə müraciət etmiş, qarşıdakı şəxsin fikirləri ilə öz arzularını əlaqəli şəkildə əks etdirmişlər» (5, 204).

Aşıq şeirinin tədqiqinə həsr olunmuş araşdırmalarda və folklor süzlüklərində (1;2;3;5;8;11;17 və b.) qıfıləndlərin ğmumi izahı ilə bağlı fikirlər üz əksinin tapır. Belə ğmumiləşmiş tədqiqatlarda «qıfıləndə bağlama deyilməsi də qeyd olunur (7,27). Əslində ərəb və fars süzlərindən ibarət olan “qıfılənd”in mənası da elə bağlamaq, kilidləmək, qıfilla bağlamaq və bağlama bənd deməkdir. Qıfılənd süzğnğn izahı aydındır. Amma, qıfılənd deməyin özünün çətinliyi var.

«Deyişmənin əsas mərhələsində qıfıləndə, bağlamaya müraciət edən sənətkarların istifadə etdikləri nümunələrin hamısı eyni səviyədə, eyni məzmununda olmamışdır. Bəzi sənətkarlar dini uydurmaları,

dinlə bağlı olan, din xadimləri tərəfindən danışılan əfsanələri «qıfılbənd-bağlama» adlandıraraq qarşılaşdıqları aşıqlara demişlər» (6, 212).

Meyxana-Azərbaycan şifahi xalq şeiri və müəyyən mənada xalq teatri formalarından biri. Geniş kütlələr içərisindən çıxan şairlərin xalq şənliklərində, bəzən musiqinin müşayiəti ilə, çox vaxt da musiqisiz söylədikləri meyxanalarda canlı həyat hadisələri, ayrı-ayrı adamların xasiyyət və rəftarı, nöqsan və eyibləri təsvir olunur. Meyxanada satira, xalq yumoru və hazırcavablığı, oynaq və şux əhvali-ruhiyyə üstünlük təşkil edir (1,69).

Eyni müəllifin hazırladığı digər bir kitabda isə “xalq arasında **bədyə** adlanır” cümləsi də bura əlavə edilir (2,124).

Ə. Mirəhmədova görə “improvizasiya yolu ilə, bədahətən yaranması meyxananın əsas xüsusiyyətlərindən biridir(2,124)

“Meyxana: Azərbaycan ədəbiyyatında bir janr. Farsca bir söz olub aşağıdakı mənaları ifadə edir:

1. Şərab dükkanı, şərab içilən yer.

2. Bədahətən deyilən, bəzən həcvedici və bəzən də gülüş doğuran şeir. Xalq şeirinin bir janrı olan meyxana ikinci mənayı ifadə etməkdədir.

Meyxanada şux əhval-ruhiyyəli satira, xalq yumoru və hazırcavablığı üstünlük təşkil edir.

Meyxanalar musiqinin müşayiəti ilə, bəzən də musiqi olmadan söylənən həcvi şeir növləridir. İnsanların nöqsan və zəif cəhətləri, cəmiyyətdəki nöqsanlar, ədalətsizliklər, ailə-məişətdən tutmuş siyasi hadisələrə qədər mövzular bu şeirlərə mövzu ola bilər.

Meyxanalar daha çox şənlik, əyləncə məclislərində iki və ya üç meyxanaçı şair tərəfindən deyişmə şəklində göstərilir(3,200).

Meyxana “mey” və “xana” sözlərindən yaranmışdır və hərfi mənada mey, içki içilən yer deməkdir. Sufi mənası isə ilahi eşq ilə bağlıdır. Belə ki, mey təsəvvüfdə ilahi eşqin rəmzidir. Xana isə ev, yer məkan deməkdir. Beləliklə, meyxana ilahi eşqin olduğu yer mənasını ifadə etmişdir. Bu mənada meyxana sufi ayinlərinin icra olunduğu, təkkə, zaviyə, dərgah, xərabət, ocaq və s. bu kimi məkan anlayışları ilə bir sırada durur və qətiyyənlə şeir şəklində mənasını ifadə etmir.

Füzulidə mey sözü sufi mənada daşıyır:

Öylə sərməstəm ki, idrak etməzəm dünya nədir,
Mən kiməm, saqi olan kimdir, meyi-səhbə nədir?

Seyid Əzim Şirvanidə

“Olsun cahanda **guşeyi-meyxanələr** bizim,

Qalsın behişt zahidi-alicənab üçün”

Aşıq şeirində də mey sözü işlənir. Aşıq Ələsgərdə bu söz həm hərfi, həm də sufi mənalarda işlənir:

Haqq meyi islama haram buyurub;

Dərd tüğyan eyləsə, mey içmək olar.

Dostun məzəmməti adam öldürür,

Düşmanla söyüşüb döyüşmək olar.

Azərbaycan aşıq poeziyasında deyişmə, hərbə-zorba ilə meyxanalar arasında bir yaxınlıq vardır. Aşıq deyişməsi ilə meyxana arasında oxşar cəhət hər ikisində bədahətən şeir söyləmə hünəri, hazırcavablıqdır. Fərqli cəhət isə meyxana məclislərində sazın olmaması, yerini çırtma və ya qavala verməsidir. Meyxananın şərtlərindən, cəhətlərindən biri də qafiyə tutmaqdır. Aşıq deyişmələrindəki “ayaq açmaq, ayaq vermə”yin meyxanadakı “qafiyə tutmaq”la yaxınlığı vardır.

Meyxanaların xalqın toy məclislərində oxunduğunu görkəmli səhnə ustası Hüseynqulu Sarabski “Köhnə Bakı” kitabında belə ifadə edir:

“Adamlar dağılışdıqdan sonra toy sahibinin yaxın adamları, qohumları toyda iştirak edən şair təbiətli adamları meydana çəkərək məclisin ortasında əyləşdirir, əlinə də bir qaval verirdilər. Bəzən qavala başqa birisi çalır. Belə meyxana deyənlər tək deyil, iki nəfər olmalı idi. Bunlar bir-biri ilə deyişməli idilər. Onların sözlərinin nəqaratı məclisə toplananlar tərəfindən təkrar edilməli idi (3,200;4).

M.Qasımlıya görə “xalq arasında yayılmış “meyxana” şeir forması, heç şübhəsiz ki, uzun zaman təriqətin xidmətində dayanmışdır. Meyxananın xüsusi avaz və çılğınlıqla ifa olunması ondan bir vasitə kimi təkkə mərasimlərində istifadə edildiyini göstərir. Çox güman ki, əvvəllər əsasən sufi mətnlərindən ibarət olan “meyxana”lar sonralar –XX yüzillikdə vulqar sosiologiyanın təsiri altında öz məzmun istiqamətini dəyişmiş və xeyli dərəcədə bəsitləşərək bayağılaşmışdır. Şeirinin adı “meyxana” və ifa tərzini tarixi semantik mahiyyətin izlərini hələ də qorumaqdadır” (5,147).

Bədiə ərəb sözüdür. Orta əsrlərdə Azərbaycan dilinə keçmiş və bədahətən söylənən şeir mənasını ifadə edən termin kimi işlənmişdir. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğətində

bədiyə hazırcavablıqla düşünülmədən, birdən-birə deyilən şeir kimi izah edilmişdir. Bədiyələrə bədyə də deyilir (22,20).

Nəsrəddin Tusinin “Əxlaqi- nasiri” əsərinin “Fəzilətlərin mühafizə edilməsinin rəhni olan nəfs sağlamlığı haqqında” adlı doqquzuncu fəslində nəfs sağlamlığını qorumaqla bağlı bəhs etdiyi yerdə ünsiyyət zamanı istifadə olunan bədi sənət nümunələrinin də adını çəkmişdir. Bunların içərisində “bədiyə” sözü də vardır. Burada “şeir və bədiyələr”in yaxın mənalı söz kimi işlədilməsi bədiyə haqqında təsəvvürləri aydınlaşdırmağa kömək edən fakt kimi istifadə oluna bilər. Belə ki, bu nümunədə “bədiyə”nin janr səciyyəsi tam aydın olmasa da onun şeir şəklində olması məlum olur. Digər tərəfdən də artıq XII əsrdə “bədiyə”lərin geniş yayıldığı və ədəbi sənət nümunələri arasında yer aldığı müşahidə olunur.

Onlarla ünsiyyət saxlamaqdan qaçmaq lazım olduğu kimi, onların nağıllarına, hekayələrinə, hədis və xəbərlərinə, rəvayət və lətifələrinə, şeir və **bədiyələrinə**, boşboğazlıq və cəfəngiyyatlara qulaq asmaqdan, xüsusilə onların nəfsə təsir edən, təbiəti cüşa gətirən məclislərindən və yığıncaqlarından uzaq olmaq lazımdır.

Manaf Süleymanovun “Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim” əsərində müəllif yazır: İngilis qoşunları Bakıdan tamamilə çıxıb gedəndən sonra, fəhlə Bıçlı Həsənəli **bədiyə** yazmışdı; fəhlələr ingilispərəstlərə sataşıb vedrənin altına çala-çala oxuyurdular:

Başlagınan nağaranı çalmağa.
Sözlərimi ta yadına salmağa.
O gəlmişdi Qafqayada qalmağa,
Qalaydı mehman, hara çıxdı getdi?(24,329).

Xalq şairi Məmməd Rahim yazır: “Ukraynadan qonaqlar gəlmişdi. Onların şərəfinə məclis düzəltmişdik. Vahiddən xahiş etdik ki, bədyə desin... Bu zaman Vahid onlara müraciətlə aşağıdakı sətirləri dedi: “Qorxum yoxdur vuruşmadan, vaynadan, Xoş gəliblər yoldaşlar Ukraynadan”. Hamı əl çaldı, ukraynalılar belə bədahətən söz deməyə heyran qaldılar.

“Abşeron meyxanaları” kitabında da bədiyə haqqında məlumat verilmişdir. Burada qeyd olunur ki, “Meyxana klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim janrlarından biridir. Şifahi xalq ədəbiyyatının bu növü xalq arasında, xüsusilə Abşeron bölgəsində, Bakıda və Bakı kəndlərində bədyə (bədiyə) adı ilə yayılıb şöhrət tapmışdır” (25).

Qaynaqlarda verilən məlumatlardan belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, haqqında bəhs olunan şeirlərin əsas səciyyəvi xüsusiyyəti onların bədahətən deyilməsi və yarış, deyişmə xarakterli olmasıdır. Digər bir xüsusiyyət isə onlardakı qafiyəli sözlərin təkrarlanmadan işlənməsidir. Belə xüsusiyyətləri olan şeirlərə orta əsrlərdə “bədihə” deyilmişdir. Qaynaqlar da bunu təsdiqləməkdədir.

Meyxana isə bütün sufi mənası da daxil olmaqla yenə də məkan mənası ifadə etməkdədir. Bu şeirlərin söyləndiyi məclisdir. Şeyrin janrının adı deyildir. Meyxanalarda müxtəlif janrlara aid şeirlər söylənmişdir. Amma bunlara bədahətən məclisdə söyləndiyi üçün bədihə və ya bədiyə deyilir.

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva M. Rihtim M. Folklor və təsəffüf ədəbiyyatı sözlüyü. Bakı, Nurlan, 2009.
2. Umay G. Türkiyədə Aşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi. Ankara, 1993.
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1992.
4. Qasımlı N. Miskinli Vəlinin deyişmələri və yaxud da yaddaşlarda yaşayan ustad.
5. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı, Maarif, 1985.
6. İki ustad. Hazırlayanlar Y. Babayev və İ. Sadıq. Bakı, Azər nəşr, 1996.
7. Əlizadə H. Azərbaycan aşıqları. Bakı, Azər nəşr, 1929.
8. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı, Maarif, 1978.
9. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, Elm, 1972.
10. Əlizadə H. Azərbaycan aşıqları, Bakı, Azər nəşr, 1930.
11. Həkimov M. Azərbaycan aşığı şer şəkilləri və qaynaqları. Bakı, Maarif, 1999.
12. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, Zaman, 1999.
13. Növrəs İman. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Səda, 2004.
14. İsmayılov H. Aşığı yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı, Elm, 2002.
15. Miskin Abdal. Toplayanı və tərtib edəni H. İsmayılov. Bakı, Səda, 2001.

16. Göyçə dastanları və aşıq rəvayətləri. Toplayanı və tərtib edəni H.İsmayılov. Bakı, Səda, 2001.
17. Vəkilov Q. XIX əsr aşıq lirikası. Bakı, Maarif, 1993.
18. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı, Azərnəşr, 1963.
19. Ədəbiyyatşünaslıq ensiklopedik lüğət. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1998.
20. Hacıyeva M. Rıhtım. Folklor və təsəvvüf ədəbiyyatı sözlüyü, Bakı, Nurlan, 2009.
21. Qasımlı M. Ozan aşıq sənəti. Bakı, 2003.
22. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri (tərtib edənlər: Ağadadaş Mahmud oğlu Babayev, Cəfər Bala Əmi oğlu İsmayılzadə). Bakı, 1981.
23. Tusi Nəsrəddin. Əxlaqi-nasiri.
24. Süleymanov M. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı, 1989.
25. Abşeron meyxanaları. Bakı, 1993.

Summary

Agaverdi Khalil

In Azerbaijan oral poem tradition “deyishme” (wrangle) and “bedihe” (the poem form said suddenly)

In the article the roots and sources of poems being in the type of wrangle in the oral poem tradition are investigated. The working characters of the poems with traditional wrangle form are cleared up and the information about poems said suddenly is given.

Key words: Azerbaijan, oral, traditional, bedihe.